

Прищак Микола Дем'янович, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця, вул. Хмельницьке шосе, 95, e-mail: m_pryschak@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7237-5464>

ГЕНЕЗА СУБ'ЄКТНОГО ПІДХОДУ ДО ОСОБИСТОСТІ

Вступ. Криза сутнісних засад буття людини, яка визначає історичний процес ХХ ст., не тільки загострила проблему «комунікативності буття» [1], але і вивела на порядок денний питання суб'єктної ролі людини у процесі її взаємодії у світі – питання суб'єктності. Іншою причиною підвищеного інтересу до можливостей людини бути суб'єктом свого буття стали інформаційна, технологічна та технічна революції ХХ ст.

Аналіз питання суб'єктності підтверджує те, що сучасні підходи до суб'єктності особистості, в більшості випадків, базуються на наративі «діяльність», який наряду, з наративом «свідомість-Я», призвів до дегуманізації буття людини, зокрема суб'єктного буття. Результатом концептів «філософії свідомості-Я» та «філософії діяльності» стали авторитарні, монологічні, раціоналістичні, технократичні тенденції, що призвели до кризових явищ (світоглядних, моральних, екологічних), які набули драматичної гостроти в ХХ ст.

Спроби сучасної науки про людину, особливо пострадянської, гуманізувати теорії особистості, зокрема теорії суб'єктності особистості, вставляючи в «тіло діяльності» такі принципи як діалог, творчість, духовність, смисл, вчинок та ін., виявляються ілюзією та

самообманом. Все це гальмує становлення нової парадигми буття людини (особистості) – комунікативної парадигми, важливим сутнісним чинником якої є суб'єктність.

Сучасний підхід до суб'єктності особистості визначається логікою подолання суб'єктно-діяльнісного підходу до особистості, що, як ми доводимо в [2; 3], можливо шляхом становлення суб'єктно-комунікативного підходу до особистості.

Розробка теорії суб'єктно-комунікативного підходу до особистості вимагає попереднього аналізу історичних та сучасних підходів до суб'єктності особистості, що і є метою нашого дослідження.

1 Дослідження питання суб'єктності особистості в зарубіжній науковій думці

Значний вплив на розвиток сучасних українських досліджень суб'єктності особистості мають наукові пошуки західної психологічної думки про людину. Західна психологія поняття суб'єктності, як правило, вживає в контексті досліджень явища та поняття *«автономія особистості»* або *«самодетермінація особистості»*. Зупинемось на аналізі поглядів на суб'єктність особистості відомих вчених західного світу.

К. Юнг намагається сформулювати уявлення про психічне життя як цілісне утворення. Для цього він запровадив поняття «Самість», що означає «тотальність, цілісність усіх психічних процесів – як свідомих, так і несвідомих». Розвиток кожної людини у цьому контексті він розглядає як процес індивідуації, «за допомогою якого особистість стає психологічно *«індивідуальною»* (in-dividual), тобто окремою, неподільною єдністю або цілісністю» [4, с. 275].

У психології А. Адлера широко використовується поняття «суб'єкт життя». Людина не є пасивним об'єктом дії зовнішніх сил. У боротьбі за

своє місце у світі вона активно впливає на довкілля і сама себе формує: «вона і картина, і художник» [5].

Дослідник виділяє три фундаментальних життєвих завдання, які можна розглядати як смисл життя [6]: робота, кохання, соціальна взаємодія. Сміслом буття людини, вчений визначає «успішну взаємодію» як в окремих сферах буття людини: професійна взаємодія (робота), сімейна взаємодія (кохання), соціальна взаємодія (суспільне життя, стосунки з іншими, в тому числі з друзями), так і «взаємодія в бутті» загалом.

Комунікативні ідеї А. Адлера, на нашу думку, є підтвердженням комунікативної сутності буття людини. Адже професійна взаємодія (робота), сімейна взаємодія (кохання), соціальна взаємодія (суспільне життя), які базуються на «розвинутому соціальному інтересі» є факторами, які визначають комунікативну сутність буття людини як системи «Я – Інший».

В контексті поняття автономії досліджує питання суб'єктності Р. Харре. В основі його теорії суб'єктності особистості знаходиться модель суб'єкта. Визначаючи ключові характеристики цієї моделі дослідник зазначає, що «найбільш загальною вимогою до будь-якої істоти, щоб її можна було вважати суб'єктом, є те, щоб вона мала певний ступінь автономії» [7, с. 246].

В теорії самодетермінації Е. Десі і Р. Райана досліджується проблема суб'єктної причинності. Самодетермінація, на думку дослідників, означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. Гіпотеза про існування внутрішньої потреби в самодетермінації «допомагає прогнозувати і пояснювати розвиток поведінки» особистості» [8, с. 188].

Як переживання самодетермінації, пов'язане із самоусвідомленням, розглядає суб'єктність У. Тайджсон. На його погляд, «сила самодетермінації нерозривно зв'язана зі ступенем і масштабами

самоусвідомлення (self-awareness) тим самим тісно корелює з психологічним здоров'ям чи автентичністю» [9, с. 142].

А на думку автора соціально-когнітивної теорії особистості А. Бандури, найістотнішим механізмом суб'єктності є переконання у власній самоефективності, віра у здатність побудувати поведінку, відповідну специфічному завданню або ситуації, що насамперед пов'язано з розвитком процесів саморегуляції (самопостереження, самооціночні реакції, самопідкріплення), а також із впливом минулого досвіду успіху (неуспіху), наявністю вербального переконання («Я зможу»). Звідси випливає, що «людська поведінка детермінована частково самим індивідом, а не лише факторами середовища» [10, с. 9].

У гуманістичній моделі розвитку особистості людина визнається суб'єктом, автором і виконавцем *генетично зумовленого* життєвого проекту. При цьому, створення суб'єктом себе самого виступає головною смислово-життєвою цінністю, яка виражає його внутрішню потребу в саморозвитку, самоздійсненні як вияві інтенції до саморуху. Джерелом особистісного зростання (самоактуалізації) людини є вроджена потреба в самореалізації закладених у ній потенційних можливостей, якою керує природа людини (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, Ф. Перлз), або сенс її життя (В. Франкл, А. Манегетті) [11, с. 27]

Суб'єктність особистості в гуманістичній психології К. Роджерса пов'язана з визнанням людини як унікальної, цілісної, відкритої світової особистості, що «постійно формує себе, усвідомлює своє призначення у житті, регулює межі власної суб'єктивної свободи» [12, с. 227 – 228]. Внутрішній світ індивіда сильніше впливає на його поведінку, ніж зовнішні стимули навколишнього середовища. Звідси, за словами вченого, він започатковує «новий погляд на людину як на суб'єктивно вільну, таку, що обирає, творить своє Я та відповідає за нього» [12, с. 230].

Питання суб'єктності та самоактуалізації є співвідносними у

гуманістичній психології А. Маслоу. Як підкреслює вчений, можливо саме в самоактуалізованих людях гранично чітко проступає наша справжня людська природа, можливо саме вони ближче всіх до сутності поняття «людина» [13, 232]. «Самоактуалізація завжди передбачає актуалізацію власної «самості», власного Я, яке завжди унікальне й неповторне [13, 257]. Поняття самоактуалізації містить прихований акцент на реалізацію єдино реальної, хоча і потенційної сутності людини. Пошук ідентичності – це, взагалі, те ж саме, що і становлення людини, становлення тим, хто ти є. А. Маслоу називає цей процес «долюдненням», або індивідуалізацією, або пошуком автентичності [13, 153]. «Тільки задовольняючи свої потреби і метапотреби людина стає «долюдненою», і саме тому її задоволення потрібно розглядати як природне право [13, 16]. Говорячи про самоактуалізацію, психолог має на увазі прагнення людини до самореалізації, до актуалізації закладених в неї потенцій [13, 90]. Психічне життя самоактуалізованих людей є цілісним і єдиним, його неможливістю розчленувати на окремі сфери [13, 258].

Один з лідерів екзистенційної психології В. Франкл розглядав самоактуалізацію як побічний ефект осягнення і реалізації смислу людського життя, як результат самотрансценденції. Згідно його теорії боротьба за смисл життя є основною рушійною силою розвитку людини. Пошук кожною людиною смислу є головною силою її життя [14, с. 119]. «Лише тією мірою, – зазначав він, – якою людині вдається здійснити смисл, віднайдений нею у зовнішньому світі, вона здійснює і себе. Якщо вона має намір актуалізувати себе замість здійснення смислу, смисл самоактуалізації тут таки втрачається...» [15, с. 59].

Значний вплив на становлення дослідження суб'єктної проблематики в українській науковій думці тривалий час мала *російська психологічна наука*.

В російській психології знаходимо виокремлення основних етапів

дослідження суб'єктної проблематики, зокрема в радянський період. І хоча в них не відображено українських здобутків у цій царині, ознайомлення з ними дає можливість осмислити логіку та зміст наукових пошуків українських психологів.

Г. Аксьонова презентує такі етапи дослідження проблематики суб'єктності [16, с. 137]:

1. Кінець XIX – поч. XX ст. – підготовчий етап, на якому суб'єктна проблематика проявляється в контексті побудови концепцій особистості, які поєднують у собі філософський та психологічний підходи;

2. 1930 – 1960 рр. – етап зародження суб'єктної проблематики, розроблення великої кількості концепцій природи психічної активності суб'єкта (Б. Анан'єв, М. Басов, П. Блонський, Л. Виготський, С. Рубінштейн та ін.);

3. 1960 – 1980 рр. – етап закріплення провідних ідей психології суб'єкта в концепціях персоналізації, індивідуалізації, надситуативності, соціальної адаптації, дослідження феномена суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Б. Братусь, А. Петровський, В. Петровський та ін.);

4. 1980 – 1990 рр. – етап актуалізації суб'єктної проблематики, поява нових психологічних концепцій: життєдіяльності особистості, віртуальної та зворотної суб'єктності, розвитку суб'єктно-генетичної концепції.

Найбільший вплив на процес дослідження питання суб'єктності в російській та українській психологічній науці здійснив С. Рубінштейн. Як зазначає К. Абульханова, йому належить найбільш розгорнута філософсько-психологічна концепція суб'єкта, що була сформована ще у двадцятих роках XX ст., витримала майже тридцятирічний період свого підпільного існування і була представлена в рукопису «Людина і світ», опублікованому лише через тринадцять років після смерті його автора.

У СРСР табу на ідею суб'єкта було накладено тоталітарною ідеологією до середини шістдесятих років [17, с. 37].

С. Рубінштейн розглядав поняття суб'єкта з позицій «творця власного життя». Зокрема він стверджував, що «специфіка процесу людської діяльності полягає в тому, що цей процес здійснюється самою людиною» [18, с. 94]. Вчений обґрунтував концепцію, яка розкриває діалектику взаємодії суб'єкта й об'єкта – діалектику практичної діяльності людей. Крім того, дослідник утілює методологічну конкретизацію філософського поняття «суб'єкт». У концепції С. Рубінштейна, особливо в розробці теорії про характер та якісну своєрідність людини, зазначено, що основу становить саме суб'єктність людини. Поняття «суб'єктність» він розглядав як здатність індивіда виявляти суб'єктні якості [19, с. 10].

Розглядаючи особистість як суб'єкт, С. Рубінштейн наголошує на його онтологічності: «Вихідна специфіка людини, людського існування полягає в тому, що у загальну детермінацію буття включається не свідомість сама по собі, а людина як істота, суб'єкт не тільки свідомості, а й дії» [20, с. 371]. Саме в діяльності, у пособах її виконання, суб'єктність особистості не тільки проявляється, а й розвивається. Власними практичними діями та вчинками в спілкуванні суб'єкт цілеспрямовано змінює природу і суспільство, роблячи їх об'єктами дій і пізнання.

Інше фундаментальне положення суб'єктно-діяльнісного підходу – уявлення про те, що різноманітні види і рівні активності суб'єкта утворюють цілісну систему внутрішніх умов, які опосередковують зовнішні впливи і тим самим визначають зовнішні причини участі у єдиному процесі детермінації всього життя суб'єкта. В такому сенсі «зовнішній вплив зумовлює той чи інший психічний ефект, лише заломлюючись через психічний стан суб'єкта, через лад його думок і почуттів» [20, с. 209]. Основу можливості стати суб'єктом вчений убачав

не лише в діяльності та пізнанні. А й у здатності поставитись до іншого як до суб'єкта, оскільки «у бутті є не лише об'єкт, але й інший суб'єкт – «дзеркало», яке відображає і те, що я сприйняв, і мене самого» [20, с. 355]. У цих словах вченого акцент на важливій ролі комунікативного чинника означення та розвитку суб'єкта.

Поняття суб'єкта в період 1960 – 1980 рр. розглядається в концепціях *адаптації, персоналізації* (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, А. Брушлінський, О. Леонтьев, В. Петровський та ін.).

Сучасні уявлення про суб'єкт у психології вчені поділяють на дві альтернативні позиції [21], які були визначені в цей період.

Перша, родоначальником якої є Б. Ананьев, відстоює самостійність суб'єкта в системі людської індивідуальності, яка існує як підструктура поряд з індивідом і особистістю [22].

Представники другої позиції на чолі з А. Брушлінським стверджують, що суб'єкт виступає як інтегральна характеристика людини в цілісності її системних властивостей [23; 24].

На думку А. Брушлінського, суб'єкт – це людина на вищому рівні своєї активності, цілісності (системності), автономності, а суб'єктність визначається як своєрідний спосіб організації, саморегуляції, узгодження зовнішніх та внутрішніх умов активності, центр координації всіх психічних процесів, станів та властивостей особистості, відповідно до об'єктивних та суб'єктивних умов діяльності, спілкування тощо [24]. Як підкреслює вчений, «найважливіша з усіх якостей людини – бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, свого життєвого шляху» [24, с. 31].

К. Абульханова-Славська, розробляючи вчення про людину як суб'єкта психічної діяльності, фактично завершила, розпочату С. Рубінштейном, теоретико-методологічну роботу з онтологізації суб'єкта в психології. Наприкінці 1980-х років з'являються її праці, які вже спеціально присвячені дослідженню феномену «суб'єкт діяльності».

Дослідниця розглядає суб'єктність з точки зору активності й свободи діяльності людини як суб'єкта. Суб'єктність – це здатність людини співставляти й оцінювати свої можливості з об'єктивними вимогами, умовами та завданнями в цілому. Суб'єктність не є фіксованою характеристикою особистості, а може наростати й зменшуватися в процесі її розвитку залежно від зовнішніх і внутрішніх умов [25]. Саме тому, розглядаючи зміст категорії «суб'єкт», вона зауважує, що «...зовсім не кожен може стати суб'єктом свого життя» [26, с. 76].

В середині 90-х рр. ХХ ст. В. Петровським було визначено потребу в дослідженні феномену «суб'єктності», що значно розширило семантичне поле вивчення особистості. Вчений передбачив, що людина розуміє себе «як причину свого буття у світі, що виявляється в актах вільного виходу за межі передбачуваного (прояв активної неадаптивності людини), відображення себе в інших людях і в самому собі» [27, с. 70].

В пострадянський період проблема суб'єктності в російській психології набула подальшого розвитку й вивчення в роботах Н. Большунової, Л. Дроздової, О. Куркотової, А. Осницького, Н. Селезньової, О. Сергієнко та ін.

Так, на думку А. Осницького, «в основі суб'єктності лежить система свідомої регуляції людиною своєї активності: її здатності ініціювати, організувати, а потім і реалізувати задумане» [28, с. 316].

О. Сергієнко виокремлює два протилежних підходи до дослідження проблеми суб'єкта та суб'єктності в психології: акмеологічний та еволюційний. Згідно з акмеологічним підходом суб'єкт – вершина розвитку особистості, відповідно до еволюційного підходу суб'єкт – результат поступового розвитку людини. З точки зору автора, саме суб'єкт є системостворювальним читником багаторівневої системи психічної організації, оскільки саме він є «носієм психічного, автором власної діяльності, спілкування, відношення, переживання» [29, с. 127].

Досить цікавим є підхід Н. Большунової [30], яка визначає суб'єктність як квінтесенцію індивідуальності, що інтегрує в собі всі рівні існування людини, всі її якості, що і дозволяє суб'єкту бути автором власного життя. До важливих характеристик суб'єкта відноситься так звана респонсивність – під цим поняттям розуміється інтенція людини до міри людського в людині, певний відгук людини на заклик до соціокультурного розвитку, відчуття та переживання цього виклику і здійснення руху.

Серед новітніх досліджень суб'єктності, слід звернути увагу на суб'єктно-розвивальну парадигму і підхід до розробки критеріїв рівня розвитку суб'єктності Н. Селезньової, Л. Дроздової та О. Куркотової. Вони пов'язують оптимальність самореалізації особистості як суб'єкта з єдністю ціннісно-часового континууму і самосвідомості. Дослідники зазначають, що підґрунтя суб'єктності складає свобода реалізації особистості у життєдіяльності ціннісно-сміслового простору, що вже сформувався. Під свободою розуміється інтеграція творчості, відповідальності і смислового простору як ціннісно-часового континууму. Мова йде про сходження особистості до суб'єкта, який забезпечує унікальність життєвого смислу та індивідуальність його здійснення у виборі мети і стратегії життя [31].

Російська психологічна наука зробила значний внесок в процес дослідження питання суб'єктного буття особистості. Дослідження наукових підходів до суб'єктності особистості підтверджує, що онтологічною основою буття особистості та її суб'єктності, вони визначають «діяльність», а методологічною основою теорій особистості та її суб'єктності – «концепт діяльності». Сучасні наукові пошуки російських психологів засвідчують спроби виходу за межі суб'єктно-діяльнісного підходу. Важливим, для нашого дослідження є те, що психологи, свідомо чи не свідомо, звертали увагу на важливій ролі, у означенні та розвитку

суб'єкта, комунікативного чинника.

Якщо порівняти ідеї суб'єктно-діяльнісного підходу, які ми визначали в російській психології, з ідеями, які актуалізує західна психологічна наука, то, незважаючи на те, що західні психологи здебільшого не відмовляються від концепту «діяльність», але він суттєво відтісняється на периферію їх теорій. А базовими принципами суб'єктного буття особистості стають ідеї свободи (самість, автономія, самодетермінація, самотрансценденція, самоактуалізація та ін.) та, зокрема в гуманістичній психології, принцип генетичної зумовленості самоактуалізації (суб'єктності) особистості.

2 Спроби подолання суб'єктно-діяльнісного підходу до особистості в українській науковій думці

Інтерес українських дослідників до питань пов'язаних з проблемою суб'єктності особистості виник напочатку ХХ ст. Зокрема, активно над цим питанням працював відомий психолог В. Зеньковський, якому, на думку В. Татенка, належить «пріоритет у постановці та теоретичній розробці проблеми людини як суб'єкта психічної активності» [32, с. 167].

Для його творчості характерним є системний підхід до розгляду проблеми основ людського буття та психолого-педагогічних чинників розвитку особистості. Проблему людського буття вчений розглядав через з'ясування сутності поняття «особистість», яке вважав найважливішим питанням «філософської антропології». Так, у магістерській дисертації «Проблема психічної причинності» (1914) автор виходив на проблему духовності та суб'єктності через розрізнення емпіричного та реального (доглибинного) (у В. Зеньковського «доглибного») «Я». Критично переглядаючи існуючі на той час визначення особистості В. Зеньковський зазначає, що емпіричне «Я», або «Я» нашої свідомості, не є головним

проявом особистості. Існує реальне (доглибне) «Я» як «стійке ядро психіки, що приховує в собі творчі сили...». І лише завдяки наявності в душі цієї «доглибної формуючої сили», яку вчений називає «духовною субстанцією», або «духом», і розгортається життя душі, вимальовуються контури індивідуальності та складається емпіричне «Я» [33].

В. Зеньковський розглядає особистість як цілісну сутність. Для обґрунтування цього він використовує поняття «центру психічного життя», «творчого ядра особистості» – «духовної субстанції» або «духу». І єдність психічного розвитку особистості, в своєму кінцевому рахунку, виходить із «неподільності», «єдності», цілісності даного «центру».

Значущість ролі суб'єкта в розвитку особистості можемо побачити також в наступних думках вченого: «Робота душі різноманітна, і єдність суб'єкта, від якого вона походить, не означає, звичайно, що в душі має місце одна якась робота... Якщо душа є організм, то подібно йому душа поєднує різноманіття функцій з єдністю їх у суб'єкті життєвого процесу... Одне ми можемо стверджувати: психічна робота здійснюється в актах, що виходять із єдиного суб'єкта» [33, с. 416 – 417].

В. Зеньковський поняттям «суб'єкт» позначає центр інтеграції, регуляції, координації, функціонування, відтворення і розвитку системи психіки, центр цілеспрямованого використання людиною цих своїх ресурсів заради досягнення автентичного рівня індивідуального буття.

Значний вплив на осмислення наукової картини світу здійснив В. Вернадський, антропокосмічна теорія якого стала проривом у розумінні як влаштованості Всесвіту, так і ролі особистості в цьому процесі. Цілісність і взаємозумовленість (комунікативність) відношень між психікою й зовнішнім світом стали одним із кроків, що наблизили формування уявлень про суб'єктність особистості [34].

В українській, як і в російській психологічній науці, основою для вивчення явища та категорії суб'єктності стала концепція людини як

суб'єкта, розроблена психологом та філософом С. Рубінштейном. Вчений народився (1889) і до 1930 року проживав та працював в Одесі. Як вважають науковці, свій відлік історія розроблення суб'єктного підходу у українській та російській психології розпочалась з написання С. Рубінштейном, невеличкої за обсягом, але новаторської на той час праці «Принцип творчої самодіяльності» [35], яка вийшла у 1922 році, коли вчений працював в Одеському інституті народної освіти. В ній людину представлено з погляду її суб'єктних якостей (прагнення до досконалості, що реалізується в ціннісному регулюванні, скеруванні та здійсненні свого життя). С. Рубінштейн активно працював над розробкою та ствердженням діяльнісного (суб'єктно-діяльнісного) підходу до особистості та її суб'єктності.

Значний внесок у розвиток становлення суб'єктної проблематики української психології зроблено у теорії психічного розвитку Г. Костюка, у якій дитина постає як суб'єкт, що характеризується віковими особливостями й різним рівнем прояву суб'єктності [36, с. 146 – 147]. Важливими для подальшого дослідження питання суб'єктності особистості стали положення вченого про самодетермінацію та «спонтанність» психічного розвитку [37, с. 326].

Ідеї Г. Костюка активно розробляються в онтогенетичній психології С. Максименка [38; 39]. Досліджуючи онтогенетичні трансформації людини як суб'єкта психічної активності, вчений визначає основні психічні механізми, без яких не можуть відбутися зміни особистості: свідомість і самосвідомість, рефлексія і саморефлексія, оцінка і самооцінка, самодетермінація і саморегуляція своєї поведінки, спілкування та діяльність.

Українська наукова традиція дослідження суб'єктності особистості, яка сформувалася на основі філософсько-психологічних ідей В. Зеньківського, С. Рубінштейна, психологічних ідей Г. Костюка та

С. Максименка, в сучасній психологічній науці України активно розвивається в наукових пошуках Г. Балла [40], О. Бондаренка [41], М. Боришевського [42] З. Карпенко [43], С. Кузікової [44], О. Лукасевич [21], Д. Мещерякова [45], І. Нікітіної [11], М. Смульсон [45], В. Татенка [32; 38; 46; 47; 48], Т. Титаренко [49] та ін.

Як зазначає В. Татенко, до 90-х рр. ХХ ст. «суб'єктна» проблематика в цілому досліджувалася не активно та була представлена лише «декількома темами та невеликими публікаціями» [32, с. 204]. Початок ґрунтовних наукових досліджень, у його баченні, припадає на період відбудови української державності.

В контексті саморегуляції, самоактивності та самосвідомості досліджує, в цей період, суб'єктність М. Боришевський [42]. Як зазначає В. Татенко, у працях вченого представлено оригінальні теоретичні конструкти й цікаві емпіричні дані, що розкривають Я-самісну, власне суб'єктну, природу людської психіки на різних етапах її розвитку [46, с. 60].

Важливість комунікативного виміру суб'єктності прослідковується в поглядах на суб'єктність Т. Титаренко. Дослідниця акцентує увагу на тому, що потрібно розрізняти «суб'єктність і суб'єктність». Справжня суб'єктність не є волюнтаризмом щодо себе або щодо власного життя. Це й не сліпий диктат стосовно довкілля, середовища існування, котре керується лише власними потребами, прагненнями, бажаннями. «Суб'єктність є камертоном, який чуйно прислуховується до голосу ества, зважаючи на потреби всіх інших особистісних центрів, їхні реальні, сьогоdnішні можливості, наявні ресурси. Реальна, зріла суб'єктність не може абстрагуватись і від фізичних або соціальних умов існування людини, від історико-культурного контексту» [49, с. 304 – 305].

Найбільш вагомий внесок в дослідження розвитку суб'єктності особистості здійснив відомий український психолог В. Татенко. Особистість, на його думку, є творцем власної психіки і як творець

проявів психічної активності, відповідальний за результати своїх творінь. Головну роль в цьому «відіграє суб'єктне начало, а не незалежна від індивіда гра біологічних і соціальних факторів, або вплив досуб'єктних, надсуб'єктних, а значить, позасуб'єктних сил». Вчений наполягає на необхідності відстояти «людську самість; право на ініціативу у здійсненні життєдіяльності, власної особистості та індивідуальності [47, с. 23].

В. Татенко, зазначає, що категорія суб'єкта підкреслює природню для людини інтенцію свободи і незалежності, автономності і суверенності, самодетермінації і самоактуалізації. Бути суб'єктом свого психічного, духовного життя, з точки зору дослідника, означає «жити по суті», автентично, у внутрішній злагоді із собою. А суб'єктність визначається ним як «сутнісна характеристика внутрішнього духовного світу людини». Психологічними критеріями суб'єктності виступають: здатність воліти бути людиною й самою собою, хотіти й могли обстоювати своє право на людське самісне існування, самовизначатись в просторі й часі свого життя, творити нові змісти та форми буттєвості, здійснювати рефлексію своїх творінь, набувати й нарощувати досвід людського буття, проектувати його нові форми та змісти [37, с. 335 – 336].

Поняття суб'єктність несе знання про «цілісний онтопсихологічний проєкт буття людини», а також «орієнтує в напрямі пошуку внутрішніх джерел і рушійних сил її розвитку, підкреслює її авторське право, спроможність починати причинний ряд із самої себе і нести персональну відповідальність за вдієне» [48, с. 249].

Психічне, душевне, духовне, так само як тілесне і плотське, є сутнісними атрибутами єдиної субстанції, ім'я якої Людина. Визначаючись у своїх атрибутах, індивід разом із тим виявляє і себе самого, свою самість. У функціональному плані самість – це прасуб'єктна інстанція, що фіксує факт самостійного буття сутнього,

співвідносить це сутнє зі світом, констатує і конститує ідентичність даного сутнього самому собі в різних ситуаціях життєздійснення. «Я», що себе усвідомлює, виступає продуктом саморозгортання, самовиявлення і прояву самості, становить вищий рівень її розвитку. «Я» у своєму русі до досконалості також передбачає свій вищий онтичний рівень, а саме – рівень суб'єктного буття, у тому числі відносно життя психічного [48, с. 227].

Суб'єктність, на думку вченого, нутриться в глибинах нашого «Я», становить його сутнісне ядро, біо-соціо-психогенетичну основу формування та розвитку таких базових людських утворень, як особистість, індивідуальність тощо. Це той внутрішній інтенційно-потенційний стрижень, який дозволяє індивідові скористатися унікальною можливістю, наданою йому природою і суспільством, – свідомо, цілеспрямовано, креативно включитися у взаємодію з ними і натомість ствердитися в онтичному статусі людини [37, с. 333].

Спроба подолання недоліків класичного варіанту діяльнісного підходу приводить В. Татенка до ідей гуманістичної психології та «вчинкового підходу» до особистості та її суб'єктності.

Як зазначає В. Татенко, «немає підстав зволікати з припущенням про те, що саме поєднання суб'єктності з учинковістю відкриває можливості формування нової парадигми, яка більшою мірою задовольнятиме потреби сучасної психології. На думку вченого, рухаючись від елементарної чутливості, найпростіших сенсомоторних реакцій до вищих проявів духовності, ми не зможемо змалювати цілісний портрет психічного без онтологічної категорії, яка б дозволила інтегрувати, або, висловлюючись філософською мовою, «зняти» в собі все те, що ми позначаємо поняттям психічної реальності [48, с. 242]. Такою категорією вчений визначає «вчинок».

Фундаментальну теоретично-методологічну роботу в напрямку

дослідження «вчинку» здійснив видатний український психолог В. Роменець. Результатом її стало вчення про вчинок – «живий осередок» [50], який, на його думку, цілком вбирає в себе всі без винятку суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях.

В українській науковій думці активно розвивається *аксіологічний (духовно-смиловий) підхід* до означення та розвитку суб'єктності особистості.

Так, етичний вимір розгляду суб'єктності особистості, який є «найвищим аксіологічним (ціннісним) рівнем особистісного буття» [41, с. 58], репрезентував О. Бондаренко.

На думку вченого, у людини існує особлива потреба – потреба у переживанні себе як безумовної цінності. О. Бондаренко визначає та аналізує відповідні рівні переживання. Будучи похідною від ставлення до себе з боку інших людей та самого себе, ця потреба насправді може задовольнятися різними способами: на рівні організму – шляхом чуттєвих задоволень; на рівні соціального індивіда – шляхом залучення до ідеології, котра надає індивідуальній цінності носію; на рівні особистості – шляхом рефлексії та смислогенезу та, нарешті, на рівні персоналізованої особистості – шляхом реалізації свого «Я», яке насичує потребу у власних ціннісних переживаннях, у переживаннях себе як цінності-у-світі та має, окрім свого безпосереднього вияву, цілком конкретні духовні та матеріальні наслідки – результати або проекти створюваного людиною [41, с. 58].

Якщо джерелом первинного переживання-стану є вітальність, факт життя організму, то джерелом смислу як особистісного утворення є персоналізовані, найвищою мірою індивідуалізовані у процесі глибокого особистісного переживання ставлення. Смисл, виступаючи як трансформоване у процесі персоналізованого переживання ставлення, перетворюється на джерело особистісних та трансперсональних

переживань, що визначають особистісний неповторний, унікальний спосіб буття «Я», його одиничну заданість життю, а у вищих своїх проявах – глибинну духовну основу особистісного буття як моменту загального життя світу. Смысл, на думку вченого, є одиницею, яка конститує особистісне буття людини [41, с. 56].

Для О. Бондаренка персоналізація, тобто потреба бути особистістю, є процесом появи і зростання якості суб'єктності «Я», особистісної самосвідомості та переживань, що її супроводжують. Саме «переживання буття свого «Я» як буття, рівновеликого буттю світу, утворює квінтесенцію смыслу «Я», а його здатність утілення в життя і є суб'єктністю» [41, с. 56]. Він визначає суб'єктність як вищу стадію розвитку персоналізації особистості сутністю якої є духовність – сукупність та якість етичних смыслів особистості [41, с. 68].

Ідея «переживання», в теорії дослідника, є підтвердженням важливості такого структурного компоненту комунікативності особистості як «співбуття».

О. Бондаренко в своїх наукових пошуках зробив значний внесок в дослідження та ствердження ролі духовно-смыслової компоненти суб'єктності особистості. Але з іншого боку, бачимо абсолютизацію духовно-смыслової компоненти суб'єктності та недостатню увагу таким важливим структурним та формуючим компонентам суб'єктності як внутрішня свобода, самостійність, мотивація, творчість, саморегуляція та ін. Духовно-смыслова компонента (смысл), на нашу думку, відіграє, в основному, конститууючу, телеологічну роль.

Прикладом означення суб'єктності як духовного виміру особистості є також погляди О. Киричук та З. Карпенко, які під суб'єктністю розуміють «духовність як інтегральну здатність людини до самодетермінації і творчої активності, самотрансценденції у світ

ідеальних, об'єктивно існуючих цінностей, самоактуалізації її унікальних здібностей, пошуків та реалізації її покликання» [51, с. 5 – 6].

Важливий та особливий внесок у розробку теорії суб'єктності особистості зробив О. Балл [37]. Особливий, тому що він досліджував явище, яке є визначальною методологічною умовою означення та розвитку суб'єктності особистості – це свобода, зокрема внутрішня (особистісна, психологічна) свобода. Незважаючи на певну категоріальну відстороненість від проблеми суб'єкта та суб'єктності в процесі дослідження свободи, вчений, на нашу думку наблизився до розробки своєї теорії суб'єктності особистості.

Як зазначає вчений, «головна особливість психологічно свободної особистості полягає у свідомому використанні нею власних інструментальних (фізичних, психічних) властивостей для реалізації своєї спрямованості, а також в подоланні та зміні тих з них, які такій реалізації заважають» [40, с. 14]:

Плідно над розробкою теорії суб'єктності працює З. Карпенко [43]. Більше того, бачимо намагання дослідниці, на основі поєднання ідей діяльнісного, аксіологічного та телеологічного підходу, розробити *інтегральну* цілісну модель суб'єктності особистості.

Намагання вчених, на думку дослідниці, ухилитися від сакраментального питання сенсу її земного існування привели до її розбудови за зразком природничих наук, превалювання суб'єкт-об'єктної парадигми, що потягла за собою відповідні соціально-педагогічні наслідки: маніпулятивний підхід у вихованні, конформізм і колективну відповідальність у груповій діяльності, меркантильні життєві орієнтації, тощо. Родимі п'ятна безсуб'єктності, значною мірою долаються суб'єктним підходом [43, с. 157 – 158].

Як підкреслює З. Карпенко, ідея авторства суб'єкта в породженні і трансформації психічного в принципі може стати об'єднавчою

платформою для синтезування ціннісних проєкцій буття людини таким чином, щоб не втратити їхнього централізуючого стержня – вільного від емпіричних обмежень духу, суб'єктності, що, як здатність до саморозвитку, «вагітна» можливостями самоздійснення людини в найширшому спектрі її активності [43, с. 3 – 4].

Спробу розробки цілісної моделі суб'єктної особистості дослідниця робить на основі поняття «інтегральна суб'єктність». Інтегральна суб'єктність – концепт, що відображає картографію суб'єктного буття людини в різних іпостасях її життєздійснення: індивіда (організму) – носія інстинктивної активності, власне суб'єкта – діяча, ініціатора різнопланових діяльностей, особистості – суб'єкта моральної за змістом і сумісної за формою діяльності, індивідуальності – суб'єкта творчої діяльності, універсальності як суб'єкта віри і носія загальнолюдських цінностей, що перебувають на різних рівнях трансцендування (відносний суб'єкт, моносуб'єкт, полісуб'єкт, метасуб'єкт, абсолютний суб'єкт) і різних секторах реалізації суб'єктних інтенцій (пізнання, в т. ч. самопізнання, практично-перетворювальна (трудова) діяльність, спілкування, культуро-творчість) [43, с. 159].

Важливими для дослідження питання суб'єктності особистості є погляди З. Карпенко на детерміністичні чинники суб'єктності особистості. На думку дослідниці, за незначним винятком, в основі відомих теорій особистості лежить загальнонауковий принцип каузального детермінізму, з його увагою до універсальних закономірностей поведінки людини і опорою на експеримент та психометричні процедури. Проте життєдіяльність особистості як тотальної цілісності тіла, душі і духу пояснюється не лише каузальними зв'язками, але й телеологічно зорієнтованими настановленнями. Останні функціонують у структурі особистості як ціннісні орієнтації [43, с. 173].

Як зазначає З. Карпенко, пост-модерністський проєкт психології суб'єкта психічної активності конвертується в телеологічний проєкт

психології особистості, оскільки наявні суб'єктні здатності (субстанційні інтуїції суб'єктного ядра, за В. Татенком [32], репрезентують функціональні спроможності людини, але ще не визначають напрям її аксіологічного виконання (актуалізації, трансценденції) в цілому процесі життєздійснення [43, с. 174].

Дослідники М. Смульсон та Д. Мещерякова вважають, що тлумачення суб'єкта як «агента діяльності», тлумачення в контексті діяльнісного підходу, не є достатнім для визначення понять суб'єкт і суб'єктність. Підхід до суб'єктності ґрунтується на розгляді суб'єкта як «носія ментальної моделі світу» [45].

Ментальна модель світу фіксує найпринциповіший момент в аналізі суб'єктності – унікальність і неповторність активного дієздатного суб'єкта, творця власного буття. Ментальні моделі світу фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями. Серйозне перетворення системи ментальних моделей автори тлумачать як психологічний механізм розвитку і саморозвитку суб'єктності [45].

Українські дослідники суб'єктності особистості зробили значний крок в подоланні діяльнісного підходу до суб'єктності особистості. Їх заслуга полягає в тому, що вони змогли 1) піддати сумніву, критиці онтологічну та методологічну визначеність та роль «діяльності» як основи буття людини (особистості) та її суб'єктності; 2) «розмити» консервативні ідеї парадигми «діяльності» а) гуманістичними та генетичними ідеями гуманістичної психології (В. Татенко, В. Нікітіна та ін.); б) «вчинковим підходом» (В. Роменець, В. Татенко, В. Нікітіна, А. Лукасевич та ін.); г) посиленням в суб'єктно-діяльнісному підході духовно-сміслового чинника (І. Бех, Ф. Бондаренко, А. Гуляс, З. Карпенко, О. Киричук та ін.); д) акцентом, при розробці теорії суб'єктності, на питаннях свободи (внутрішньої свободи) (Г. Балл та ін.); е) розробкою «інтегральної моделі суб'єктності» (З. Карпенко); є) розробкою теорії «ментальної моделі

суб'єктності» (Д. Мещерякова, М. Смульсон) та ін.

Але, при всіх позитивних результатах актуалізації ідей визначених підходів до суб'єктності особистості, вони не змогли повністю вийти з під впливу «діяльнісного концепту» буття людини. Діяльність (зокрема, активність) залишається важливим методологічним принципом побудови теорій суб'єктності. З іншого боку бачимо недооцінку в цих підходах комунікативного аспекту буття людини. Комунікативність у них не стала не тільки методологічною основою суб'єктного буття особистості, але навіть і її структурним компонентом.

Як засвідчує наше дослідження, онтологічною та методологічною основою історичних та, в значній мірі, сучасних теорій особистості, особливо російських, залишається діяльнісна парадигма, яка своїми коріннями сягає ідей К. Маркса. Хоча, на нашу думку, тоталітарна, авторитарна, монологічна, дегуманістична суть діяльнісної парадигми буття людини, була закладена ще в теорії філософії «свідомості-Я» [52].

В діяльнісному підході діяльність визначається як «загальна універсальна форма взаємодії людини зі світом» [53, с. 136].

Але, як у «свідомості-Я», так і в «діяльності» відсутня комунікативна та ціннісно-смілова визначеність та «спрямованість», яка тільки і уможлиблює розвиток сутнісного (духовно-смісового) виміру буття людини. Все це призводить до того, що «свідомість-Я» та «діяльність» актуалізуються у тоталітарних, авторитарних, монологічних та репресивних формах буття людини.

З іншого боку, не існує в чистому вигляді явища «дії», вона завжди актуалізується в контексті «взаємодії», які б рівні розвитку буття людини ми б не взяли (біологічний, психологічний, інтелектуальний, духовний). Взаємодія як діяльнісна, процесуальна форма комунікативності, в соціальному та психологічному контексті, актуалізується у різних формах «взаємо...» або «спів...»: взаємодопомога, взаєморозуміння, співробітництво, співпраця та ін.

Особистість може «діяти» в ситуації кохання, але кохання це не діяльність (дія), а взаємодія, яка актуалізує кохання як «співбуття» з коханою людиною; молитва це не дія, а взаємодія, яка актуалізує «співбуття» з богом; людина в ситуації навчального процесу може «діяти», але навчальний процес людини це не діяльність (дія), а взаємодія зі змістом навчання, учителем та світом; батько як педагог не діє по відношенню до дитини, а взаємодіє з нею тощо.

Ще, в більшій мірі, некоректним є зведення до «діяльнісного підходу» питання суб'єктності особистості. Прихильники суб'єктно-діяльнісного підходу, розглядаючи діяльність як загальну універсальну форму взаємодії людини зі світом, як спосіб організації її активності, визначають людину як «суб'єкт, який володіє свідомістю і будує за її посередництвом свою діяльність. Процеси творення і творіння людиною своєї діяльності, знаменують початок розвитку її особистості» [54], а суб'єктність є проявом форми активності особистості в різних видах діяльності [53, с. 136].

Але спроби зводити суб'єктність до «діяльності» є некоректними. В. Татенко, який в значній мірі розділяє ідеї суб'єктно-діяльнісного підходу до особистості, зазначає, що суб'єктне не тотожне діяльнісному, воно наддіялісне. «... Суб'єкт як суб'єкт діяльності ніколи не може бути зведений до неї, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, в яких він об'єктивується» [48, с. 249].

На нашу думку, в діяльнісному підході людина (особистість, «Я») «не бачить Іншого». Вона навіть «не бачить» себе як елемента суб'єктної взаємодії. Людина, або «залежна» від «діяльності» (раціоналізм, технократизм, виробництво, технологія, пізнання, культура, ідеологія тощо), тоді вона не може бути суб'єктом або використовує «діяльність» як інструмент своєї «Я-свідомості», з метою експансії світу, без врахування інтересів Іншого, що в кінцевому рахунку також призводить до залежності від «діяльності».

3 На шляху становлення суб'єктно-комунікативного підходу до особистості

В цьому дослідженні ми не ставимо перед собою завдання ґрунтовного викладу проведеного нами дослідження сутності та змісту як явища та поняття суб'єктності особистості, так і суб'єктно-комунікативного підходу до особистості. Висвітлимо тільки важливі, на наш погляд думки та принципи, на основі яких може бути розроблений суб'єктно-комунікативний підхід до особистості.

Незважаючи на те, що на рубежі ХХІ ст., філософські, психологічні та педагогічні дослідження проблеми суб'єктності особистості активізувалися, кількість наукових праць, у яких дослідники намагаються системно дослідити явище суб'єктності, визначити суть та зміст суб'єктності особистості та створити цілісну модель суб'єктності особистості, які би відповідали сучасним викликам трансформації буття людини (особистості), недостатня.

У сучасній вітчизняній науці про людину суб'єктний підхід – один із провідних у методологічному плані. Але, як ми визначили, його ефективність онтологічно, телелогічно, аксіологічно та методологічно обмежується «філософією діяльності» (суб'єктно-діяльнісним підходом до особистості) [2].

Діяльнісна парадигма буття людини (як би ми її не видозмінювали та не «осучаснювали») в своїй глибинній основі базується на філософії «свідомості-Я». Комунікативна парадигма буття людини базується на філософії комунікативної свідомості («свідомості-«Я – Інший»). «Свідомість-Я» актуалізується у системі «Я дію», а «свідомість «Я – Інший» у системі «Я взаємодію». Діяльнісний аспект буття людини у системі «Я – Інший» не втрачається, діяльність стає елементом поняття «взаємодія», яке в свою чергу є процесуально-діяльнісною характеристикою поняття «комунікативність» [1; 2].

Проблеми діяльнісного підходу, які виникають на шляху розробки теорії особистості та її суб'єктності вирішуються дослідниками переважно 1) за допомогою концепту «активності», «суб'єктної активності» [44; 47]; 2) спробою поєднати діяльнісний та гуманістичний підходи [11; 37]; 3) «обумовити» діяльнісний концепт особистості та її суб'єктності ціннісно-смісловими, духовними компонентами [11; 32; 37; 51]; 4) «приховати» «методологічну вузькість» концепту «діяльність» концептом «вчинок» [11; 21; 37; 50]; 5) звести суб'єктність особистості до духовно-сміслового виміру особистості [41; 51]. Але все це вдається не дуже переконливо та ефективно.

Підтвердженням кризи діяльнісного підходу та наявності процесу його трансформації на основі концепту комунікативності (взаємодії) є думка Ю. Габермаса про «становлення принципово нової форми людських відносин, «суспільства комунікації», що йде на зміну «суспільству праці» [55, с. 377].

Дослідження підтверджують, що тривалий час (починаючи з кінця XIX ст.) в науці про людину відбувається зміна парадигми буття людини, від «свідомості-Я» (філософія «свідомості-Я») до «свідомості-«Я – Інший» (філософія комунікативної свідомості («свідомості-«Я – Інший»)) [1].

Але, поки що, це, в основному, відбувається на філософському рівні осмислення буття людини. Частково на зміну парадигми буття людини відреагувала педагогічна наука. Частково, тому що педагоги, в основному, розуміють комунікативність (взаємодію) не як онтологічну сутність, а тільки як педагогічний інструментарій. А для психологічної науки комунікативність ще не стала онтологічною та смисловою основою психологічного та особистісного буття людини, методологічною основою дослідження психології особистості. Прикладом є розробка психологічних теорій особистості та суб'єктності особистості.

Дослідження нами комунікативної трансформації буття людини

засвідчує процес зародження та легітимації комунікативної парадигми буття людини [1].

На основі здійсненого аналізу трансформації парадигми сутнісних основ буття людини від філософії «свідомості-Я» до філософії комунікативної свідомості (свідомості-«Я – Інший») та обґрунтування визначальної ролі комунікативності в бутті людини, ми прийшли до висновку, що онтологічною, телелогічною та аксіологічною основою буття людини є не «дія», «діяльність», «активність», а «взаємодія», яка характеризує «діяльнісний, «активнісний» «процесуальний» аспект явища комунікативності [1; 2; 3; 56].

Важливим аргументом на користь концепта комунікативності може бути також те, що аналіз філософської, психологічної та педагогічної рефлексій особистості засвідчує активне використання «комунікативних категорій» в різних їх змістовних та функціональних варіантах: «комунікація», «взаємодія», «спілкування», «діалог», «співробітництво», «співпраця», «суб'єкт-суб'єктний підхід», «любов», дружба, «особистісна орієнтованість», «толерантність», «співпереживання», «повага», «довіра», «взаєморозуміння», «відповідальність», «творчість» тощо.

На основі аналізу ролі комунікативності в бутті людини ми можемо зробити узагальнення: життя людини це комунікативність (взаємодія); кінцевою метою всього є комунікативність (взаємодія); все в світі зводиться до комунікативності (взаємодії) та визначили формулу комунікативності людини: «Я – Інший». Тому комунікативність, у своїх різних формах та рівнях, є сутністю буття людини, є самим буттям.

Аналіз наукової літератури з проблем суб'єктності особистості засвідчує роль комунікативності як важливого чинника суб'єктності особистості [3; 56], але, в основному, при кількісному аспекті використання комунікативних понять, сутнісний статус явища та поняття комунікативності недооцінюється, йому відводиться, в основному, роль

засобу розвитку особистості та її суб'єктності, зокрема педагогічного.

Комунікативність є буттєвою, телеологічною, аксіологічною та процесуальною основою суб'єктності. Вже в явищі та понятті «Я» як елементі комунікативної свідомості та взаємодії «Я – Інший», закладено суб'єктну визначеність особистості. Формула «Я – Інший» є формулою суб'єктності. Комунікативна свідомість («свідомість-«Я – Інший») дає можливість усвідомити себе суб'єктом життєтворчості та життєдіяльності. Але з іншого боку, «Я» усвідомлює суб'єктність та цінність «Іншого». «Я – Інший» як комунікативність (взаємодія) актуалізує «Я» як суб'єкта внутрішньоособистісної та зовнішньоособистісної комунікативності (взаємодії), але при цьому, «Інший» також актуалізується як суб'єкт.

Суб'єктність як мотиваційний, інтеграційний, регулятивний, координаційний центр життєтворчості та життєдіяльності людини, актуалізує як розвиток особистості, так і її «ефективну» комунікативність (взаємодію) у світі. Акцент на розвитку суб'єктності особистості створить умови, які забезпечать розвиток в особистості комунікативних якостей, а саме, комунікативна «свідомість-Я – Інший», активність, діалог, співробітництво, любов, позитивне ставлення та самоствавлення, відповідальність та ін.

Тільки особистість як носій суб'єктності, суб'єкт комунікативності (взаємодії) як системи «Я – Інший», суб'єкт життєтворчості та життєдіяльності, наближає людину до самоактуалізації своєї смислової, онтологічної та телеологічної сутності, до ствердження людини в своєму «онтологічному статусі».

Визначення комунікативності як «процесу, стану та мети взаємодії людини з внутрішнім і зовнішнім світом, на основі яких «Я» (в системі взаємодії «Я – Інший») усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну та телеологічну самість, засвідчує ключову роль

суб'єктності особистості у її взаємодії у світі. Тому, поняття «комунікативний підхід», по своїй природі є «суб'єктно-комунікативним підходом» [3; 56].

Результати дослідження нами комунікативної та суб'єктної проблематики буття людини, засвідчують, що суб'єктність та комунікативність є двома взаємовизначальними, взаємозалежними, взаємодоповнювальними інтегральними властивостями буття людини, зокрема буття суб'єктності особистості.

Як для явища та поняття комунікативності, так і для явища і поняття суб'єктності, характерною є духовно-сміслова спрямованість та визначеність. Духовно-смісловий вимір суб'єктності особистості є телеологічною основою конституювання як комунікативності так і суб'єктності особистості [2; 3; 56].

Ключовим питанням означення суб'єктності є питання про те, що є таке сутнісне у «Я» як суб'єкті, що визначає її як самість. Аналіз філософської, психологічної літератури засвідчує, що ключовою характеристикою, умовою та критерієм суб'єктності як самості є – внутрішня свобода [57].

Важливим фактором суб'єктності особистості вчені визначають, наряду зі внутрішньою свободою, відповідальність. Ми розглядаємо внутрішню свободу як результат рефлексії «свобода – відповідальність».

Узагальнюючи, можемо зазначити – комунікативність, духовність та внутрішня свобода є онтологічними, аксіологічними та телеологічними системоутворювальними чинниками означення та розвитку суб'єктності особистості як на онтологічному так і на екзистенційному рівнях буття особистості. Ці три сутності (субстанції) «перебуваючи одна в одній», «визначаючи одна одну» є однією сутністю – суб'єктністю. Можемо визначити структуру суб'єктності особистості: «комунікативність – духовність – внутрішня свобода».

Спробуємо концептуально визначити характеристики (принципи) суб'єктно-комунікативного підходу як методологічної основи дослідження особистості [3]:

- суб'єктно-комунікативний підхід є системою комунікативної свідомості, співбуття та взаємодії «Я – Інший»;

- суб'єктно-комунікативний підхід (комунікативність «Я – Інший») ставить питання суб'єктності людини (особистості), процес взаємодії, дискурсу («–») між «Я» та «Іншим» актуалізує питання та відповідь про міру «Я» – міру суб'єктності у комунікативності;

- суб'єктно-комунікативний підхід долає абсолютизацію «центровості» людини у світі, яка привела до переоцінки людиною своїх можливостей, своєї ролі в системах «людина – природа», «людина – суспільство»;

- суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» позбавлена крайнощів як індивідуалізму так і абсолютизації соціального;

- тільки суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» актуалізує такі явища та цінності як духовність, свобода, віра, любов, дружба, толерантність, повага, довіра, співчуття, співпереживання, доброзичливість, зацікавленість, розуміння, діалог, взаємодія, співробітництво, співтворчість тощо;

- комунікативність, на основі дискурсу, ставить і вирішує питання легітимації ідеалів, цінностей, моральних принципів та їхніх критеріїв. Тому суб'єктно-комунікативний підхід акцентує увагу на необхідності розвитку в особистості світоглядної установки на діалогічний, дискурсивний спосіб їх легітимації та знання, вміння, навички актуалізації цієї установки;

- суб'єктно-комунікативний підхід є методологічною основою педагогічних теорій: педагогіка дитиноцентризму, педагогіка співробітництва, гуманістична педагогіка, педагогіка толерантності,

особистісно зорієнтоване навчання та виховання, суб'єкт-суб'єктний підхід;

– тільки суб'єктно-комунікативна система «Я – Інший» ставить питання відповідальності за Іншого, тому суб'єктно-комунікативна парадигма освіти апріорно спрямована на розвиток в особистості відповідальності в різних системах взаємодії, включаючи систему «людина – природа»;

– суб'єктно-комунікативний підхід розглядає освіту не через саму по собі наявність знань, умінь, навичок, а через питання «для чого?» («з якою метою?»), пропускаючи його через духовно-смыслову, ціннісну сферу;

– технологічною основою суб'єктно-комунікативного підходу в освітньому процесі є створення ефективної комунікативності (взаємодії) – педагогічної комунікативності, з метою успішного вирішення освітніх завдань.

Висновки. Проведене нами дослідження дає можливість стверджувати, що в сучасній науці, зокрема українській, відбувається активний процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості.

Але, при всіх позитивних результатах розробки суб'єктних теорій особистості, їх автори не змогли повністю позбавитися впливу «діяльнісного концепту» буття людини. Діяльність (зокрема активність) залишається важливим методологічним принципом побудови теорії суб'єктності. З іншого боку бачимо недооцінку в цих підходах комунікативного аспекту буття людини.

Суб'єктність людини (особистості) наряду з комунікативністю є онтологічною, смысловою, аксіологічною та телеологічною основою її буття. Адже, тільки людина (особистість) як носій суб'єктності, суб'єкт взаємодії в системі «Я – Інший», суб'єкт життєтворчості та

життєдіяльності, наближає людину до ствердження її в своєму «онтологічному статусі».

Комунікативний (суб'єктно-комунікативний) підхід до особистості є ефективною методологічною та інструментальною основою подолання філософії «свідомості-Я» (когнітивного підходу), «філософії діяльності» (діяльнісного підходу). Він також логічно знімає в собі питання означення та розвитку суб'єктності особистості, комунікативна формула «Я – Інший» є також формулою суб'єктності.

Тому, такою актуальною є розробка суб'єктно-комунікативного підходу до особистості, який, на нашу думку, може стати ефективним методологічним принципом створення цілісної теорії особистості та її суб'єктності.

Список використаних джерел

1. Прищак М. Д. Становлення комунікативної парадигми буття людини. *World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference*. Perfect Publishing. Toronto, Canada. 2021. Pp. 661–670. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-world-science-problems-prospects-and-innovations-21-23-aprelya-2021-goda-toronto-kanada-arhiv/>

2. Прищак М. Д. На шляху становлення суб'єктно-комунікативного підходу до особистості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Випуск 70. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2022. С. 98–103.

3. Прищак М. Д. Суб'єктно-комунікативний підхід до особистості. *Priority directions of science and technology development. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference*. SPC «Sci-conf.com.ua».

Kyiv, Ukraine. 2021. Pp. 665–671. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiyapriority-directions-of-science-and-technology-development-18-20-aprelya-2021-godakiev-ukraina-arhiv/>.

4. Jung C. G. The archetypes and the Collective Unconscious: The collected Works of C.G. Yung. Princeton: Princeton University Press, 1979. 336 p.

5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Науч.-практ. объединение «Прагма», 1993. 173 с.

6. Клонингер С. Теории личности: познание человека. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 720 с.

7. Harre R. Social being. Oxford: Blackwell, 1979. 356 p.

8. Ryan R., Deci E., Grolnick W. Autonomy, relatedness, and the self: Their relation to development and psycho-pathology. *Developmental psychopathology* / Eds. D. Cicchetti, D. Cohen. N. Y.: Wiley, 1995. V. 1. P. 618–655.

9. Tateson W. Humanistic psychology: a synthesis. Home-wood (Ill.): The Dorsey Press, 1982. 484 p.

10. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of control. N.Y.: W.H. Freeman & Co, 1997. 604 p.

11. Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення молоді людини в період повноліття. Київ: КНТ, 2008. 192 с.

12. Роджерс К. К. К науке о личности. *История зарубежной психологии*. Москва: МГУ, 1986. С. 199–230.

13. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 478 с.

14. Франкл В. Поиск смысла жизни и логотерапия. *Психология жизни. Тексты*. Москва: Изд-во МГУ, 1982. С. 118–126.

15. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 366 с.

16. Аксенова Г. И. Формирование субъектной позиции учителя в процессе профессиональной подготовки: дисс. д-ра пед. наук: 13.00.01. 19.00.07. Москва: [б.и.], 1998. 411 с.
17. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: збірка статей*. 2006. С. 37–51.
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 712 с.
19. Шехавцова С. О. Суб'єктність у педагогічному аспекті: теорія і практика. Полтава: ПУЕТ, 2016. 414 с.
20. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 512 с.
21. Лукасевич А. Суб'єкт, суб'єктність і вчинкова активність. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://pspz_2013_1_10%20\(2\).pdf](http://pspz_2013_1_10%20(2).pdf) . Дата звернення: Січень 19, 2020
22. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1968. 432 с.
23. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке. *Психологический журнал*, т. 12. № 6. 1991. С. 3–10.
24. Брушлинский А. В. *Проблемы психологии субъекта*. Москва: Ин-т психологии РАО, 1994. 109 с.
25. Абульханова-Славская К. А. Состояние современной психологии: субъектная парадигма. *Теория и методология психологии: постнеклассическая перспектива*. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. С. 428–450.
26. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни*. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
27. Петровский В. А. Феномен субъектности в психологии личности: автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.11 / Институт

педагогических инноваций РАО. Москва, 1993. 76 с.

28. Осницкий А. К. Деятельностное и личностное в проявлениях субъекта. *Субъектный подход в психологии*. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С. 314–324.

29. Сергиенко Е. А. Системно-субъектный подход: обоснование и перспектива. *Психологический журнал*. Т. 32. № 1. 2011. С. 120–132.

30. Большунова Н. Я. Условия и средства развития субъектности: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Новосибирский государственный педагогический университет. Новосибирск, 2007. 545 с.

31. Селезнева Н. Т., Дроздова Л. Н., Куркотова Е. А. Субъектно-развивающая парадигма: критерии и уровни субъектности. *Современные наукоемкие технологии*. № 10. 2010. С. 153–156.

32. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1996. 404 с.

33. Зеньковский В. В. Проблема психической причинности. Київ: Тип. Императ. Универс. Св. Владимира, 1914. 435 с.

34. Вернадський В. І. Біосфера і ноосфера. Москва: АЙРИС-прес, 2009. 576 с.

35. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Ученые записки Высшей школы Одессы*. т. 2. 1922. С. 148–154.

36. Костюк С. Избранные психологические труды. Москва: Педагогика, 1988. 304 с.

37. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: збірка статей*. Київ: Либідь, 2006. С. 316 – 357.

38. Максименко С. Д. *Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т.* Київ: Форум, 2002. т. 1. 319 с.

39. Максименко С. Д. *Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т.* Київ: Форум, 2002. т. 2. 333 с.

40. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие. *Психологический журнал*. т. 18. № 5. 1997. С. 7–19.
41. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір : у пошуках вітчизняної традиції в психотерапії,» у *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: збірка статей*. Київ: Либідь, 2006, С. 52–69.
42. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников: дисс. в форме науч. доклада ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Москва, 1990. 77с.
43. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: збірка статей*. Київ: Либідь, 2006. С. 157–175.
44. Кузікова С. Б. Суб'єктність у контексті саморозвитку особистості. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. № 1009. 2012. с. 40–44
45. Смульсон М. Л., Мещеряков Д. С. *Суб'єкт і суб'єктність у зарубіжній психології: нюанси термінології та перекладу*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/725660/1/552-741-1-PB.pdf>
Дата звернення: Квітень 19, 2021.
46. Татенко В. О. Суб'єктна парадигма в українській та російській психології: історія, проблеми, перспективи розвитку. *Педагогіка та психологія*. № 2. 2014. С. 57–67.
47. Татенко В. А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы. *Психологический журнал*. 1995. № 3. С. 23 – 34.
48. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. 288 с.
49. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

50. Киричук О. В., Роменець В. А., Татенко В. О. та ін. *Основи психології*, 3-є вид. Київ: Либідь, 1997. 632 с.

51. Киричук О. В., Карпенко З. С. Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини. *Педагогіка і психологія*. № 3. 1995. С. 3–11.

52. Прищак М. Д. Філософія «свідомості-я» як методологічна основа класичної парадигми буття людини. *Proceedings of the 10th International scientific and practical conference «Science, innovations and education: problems and prospects»* (May 4-6, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. Pp. 550–518. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/science-innovations-and-education-problems-and-prospects-6-8.04.22.pdf>

53. Капінус О. С. Методологія, теорія і методика формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів збройних сил України. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2000. 600 с.

54. Давыдов В. В. О понятии личности в современной психологии. *Психологический журнал*. т. 9. № 4. 1988. С. 22–32.

55. Малахов В. А. Етика спілкування. Київ: Либідь, 2006. 400 с.

56. Прищак М. Д. Концепт комунікативності як методологічна основа дослідження суб'єктності особистості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Випуск 63. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2020. С. 202–209.

57. Прищак М. Д. Учатися бути вільним: суб'єктність як мета освіти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Випуск 60. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2019. С. 38–44.